

Délkelet-Ázsia két legnagyobb elvándorlóországa: a Fülöp-szigetek és Indonézia

---

(A két ország helye Délkelet-Ázsiában) Délkelet-Ázsia két legnagyobb országa sok tekintetben különbözik egymástól, de találhatunk jó pár szempontot, melyekben hasonlítanak egymásra: ilyen a nemzetközi vándorlásban betöltött szerepük is. A Fülöp-szigetek százmillió lakosával a második legnépesebb állam a térségben, s több mint 7600 szigetből áll. Az egyenlítő közelében fekvő ország nemcsak élővilágát, hanem népességét tekintve is a legszínesebbek közé tartozik földünkön; nevét II. Fülöp spanyol királyról kapta 1543-ban, az ezt követő három és fél évszázados spanyol gyarmati kor küszöbén.¹ Mire a 20. század fordulóján kivívta függetlenségét az ország, a népesség már döntően katolikus volt, s Manila Ázsia egyik kereskedelmi központjává vált – s így van ez ma is – Fülöp-szigetek Ázsia legnagyobb, s egyben egyetlen döntően keresztény állama ma is. A huszadik században viharos történelmet élt meg, mely 1986-ban vett új fordulatot, amikor Marcos diktatúráját megdöntve egy békés forradalom demokratikus berendezkedést hozott az országba.

Indonézia 261 milliós lakosságával a világ negyedik legnépesebb állama, több mint 13 000 szigetből áll, s a Fülöp-szigetekkel ellentétben többségében muszlim ország; sőt a világ legnagyobb iszlám közössége. Etnikai összetétele legalább annyira vegyes, mint a Fülöp-szigeteké – több mint háromszáz különböző nép él egyazon államközösségen –, mint ahogy az élővilága is éppoly változatos. Történelmét szintén gyarmati korszakok színezték, ám korántsem egységes módon: a spanyolok mellett jelen voltak hollandok, angolok és portugálok és franciák is – a legnagyobb hatást mégis a muszlim kereskedők érték el a 13. századtól kezdődően.² Közel két és fél évszázados gyarmati sors és négy évtized rákövetkező diktatúra után Indonézia nem is olyan régen, 1999-ben tartott először szabad választásokat.³ A világ harmadik legnagyobb demokráciája számtalan nehézséggel néz szembe napjainkban. Igyekszik a szegénységet enyhíteni, az oktatást fejleszteni és gazdasági reformokat foganatosítani, miközben a még törekeny demokráciát is meg kell védenie a despotizmustól, korrupciótól és a terrorizmustól. Miközben 2002-ben Kelet-Timor vált függetlenné, 2005-ben már egy kvázi békét, a *Helsinki Egyetértési Egyezményt* kellett az országnak saját területén belül aláírnia az Aceh tartomány függetlenségéért küzdő szeparatista szervezettel.⁴

Egy olyannyira széttagolt területen, mely országként a világ legkiterjedtebb sziget- és zátonyvilága, csupán negyven százalékot tesz ki a legnagyobb etnikum, a jávai részaránya. Habár Indonézia népessége továbbra is növekszik, annak mértéke 2017-re már igen alacsony, 0,87%, ami csupán valamivel magasabb, mint Spanyolországé és alacsonyabb, mint Norvégiáé. A teljes termékenységi arányszám is az egyszerű reprodukció szintje körül mozog, 2017-ben 2,11 volt, éppen hogy csak magasabb, mint Franciaországban. Az alacsony termékenység és a magas születéskor várható élettartam (ami nemzetközi összehasonlításban ugyan nem számít annak – 2017-ben 73 év)⁵ már egy demográfiai átmenet utáni ország képét mutatja, s ezzel jócskán megelőzi a Fülöp-szigeteket. Ugyanakkor mindkét ország már a gyarmati idők óta igen jelentős kereskedelmet tartott fenn úgy a tágabb térségben, mint azon túl is. Vannak tehát közös vonásaik, ám a számunkra legjelentősebb hasonlóságuk abban rejlik, hogy a legnagyobb kivándorló népes-

séggel rendelkeznek a térségben, s ez mindkét ország számára jelentős bevételek forrása egyben. A Fülöp-szigetek mára már kidolgozott és következetes politikával igyekeznek kihasználni ezen erőforrását, s ezzel egyben mintául szolgál Indonézia – s persze más országok – számára is.

(A *Fülöp-szigetek*) Az összes délkelet-ázsiai, de talán a világ ország közül is a Fülöp-szigeteknek van a legfejlettebb, de legalábbis a leghatékonyabban működő, a kivándorló munkaerő toborzására és külföldi alkalmazására létrehozott intézmény- és politikai rendszere. Jól kialakított jogszabályi garanciák és számtalan ellenőrzött és betartott bilaterális egyezmény erősíti a dolgozók helyzetét a tengerentúlon. A filippínó munkások éppen ezen okok miatt jóval nagyobb biztonságban érezhetik magukat külföldön, mint bármely másik ország dolgozója. A kormány régóta felismerte a migránsok kiemelkedő gazdasági szerepét, s éppen ezért következetesen elkövetett mindent – a toborzástól a hazaérkezésig – a folyamat gördülékeny működéséért. A jogaik biztosításának szükségét a fogadó országokban egyenesen belefoglalta a hosszú távú nemzeti gazdasági tervbe,⁶ s a hazautalások pontosan megtervezett és elemzett módon támogatják a gazdaságot, ezeket az elemzéseket igen régóta maga a kormány támogatja.⁷ A jogalkotás folyamatosan alkalmazkodik az új helyzetekhez, a migránsok jogai és a hazautalások hozzájárulása a nemzetgazdasághoz pedig állandó tárgyát képezik a nemzeti diskurzusnak és rendszeres témája politikai vitáknak. Mindezek ellenére a hatékony végrehajtás és különösen a munkavállalók monitorozása még itt sem valósul meg tökéletesen.⁸

A Fülöp-szigetek először is tehát egyértelműen kibocsátó ország. Míg a külföldön dolgozók száma a tízmilliót is meghaladja, addig a bevándorlók két-háromszázezernél alig tesznek ki többet. Az ország népessége gyorsan növekszik, habár a növekedés üteme az elmúlt évtizedekben folyamatosan csökkent, a fiatal korszerkezet egyelőre gondoskodik az utánpótlásról. A migrációs politika ilyen magas szintje ugyanakkor a körülményekhez képest is kiemelkedő, hiszen az ország politikai stabilitásának kezdete csupán 1992-re datálható, még ha Corazon Aquino 1986-os forradalma fel is számolta a diktatúrát. A Fidel Ramos megválasztásával, s az amerikai támaszpont felszámolásával kezdődő új, gazdaságilag virágzó korszak azonban továbbra is belső és külső feszültségekkel terhes, így a mindenkori kormányzatokat fenyegető terrorista csoportok, az iszlám forradalmi szervezet, a Moro tevékenysége délen, vagy a maoista népi hadsereg mindmáig megoldatlan akadályokat jelentenek az országnak.⁹

A Fülöp-szigetek népességének teljes termékenységi arányszáma 2017-ben 3,02, a születéskor várható élettartam 69,4 év, a 15–24 évesek aránya a népességben 19,16%, az éves népességnövekedés pedig 1,57% volt.¹⁰ Az ország népessége 2015-ben átlépte a százmilliót, de a térség országaihoz hasonlatosan a kilencvenes évektől kezdve már lecsökkent a növekedés üteme. Mindez nagyban hozzájárul egy megfelelő munkaerő-politikához, melynek múltja egészen az 1970-es évekig nyúlik vissza. 1974-ben fogadták el a *Program a Külföldi Foglalkoztatásról* elnevezésű csomagot, egy évben a *Munkajogi törvénnyel*, s az éppen ekkor az Öböl-országokban növekedésnek induló munkaerő-szükséglet megteremtette az alapot az együttműködéshez. Az olajválság okozta munkaerőpiaci egyensúlyvesztésre azonban nem volt egyértelmű az a reakció, melyet Ferdinand Marcos, akkori köztársasági elnök *Fejlődés Diplomácia* néven megfogalmazott.¹¹

1973 mondhatni globális fordulópontot jelentett a migrációs politika történetében. A fejlett országok a gazdasági válságok idején egyfajta szelepként használták a migránsokat, ám az olajválságot követően a nyugati kormányok rádöbbenek, hogy

az eszkalálódó recesszió szülte munkanélküliséget nem tudják enyhíteni a migráns munkaerő időszakos csökkentésével vagy kizárásával. A vendégmunkás programok ugyan megszakadtak Európában, ám a külföldiek nem mentek haza. A hazai dolgozók viszont még a munkanélküliséget is inkább választották, minthogy a korábban már csak bevándorlók által végzett „piszkos” munkákat elvállalják.¹² A vendégmunkás programokat tehát felváltotta a családegyesítés és a tartós letelepedés, ugyanakkor a nagyvállalatok kezdtek olcsó munkaerő után nézni, s üzemeiket kitelepíteni Dél-Amerikába és Ázsiába, aminek következtében újabb fejlődési központok jöttek létre, ami viszont újabb munkaerő-áramlást indított meg. Az Öböl menti országokba visszaszivárgó olaj-dollárok ekkor hatalmas gazdasági növekedést indukáltak ott, s a hetvenes években, a zömmel gyér népességű arab országok munkaerőt kezdtek importálni.

Marcost nem kell különösebben bemutatni, ismert diktátora a huszadik századnak, minden szörnyűségével, az elnyomással, korrupcióval, vérengzésekkel és személyi kultusszal együtt.¹³ 1969-től már második elnöki terminusát is letöltötte, így 1972-től katonai diktatúrát vezetett be, de mindezek mellett igyekezett nemzetközi kapcsolatait fenntartani, amit a térségben betöltött stratégiai szerepe révén viszonylag könnyen megtehetett. Saját ideológiájává is tette a kommunizmus terjedésének megakadályozását, s az Egyesült Államok egészen 1986-ig komoly pénzügyi és katonai támogatást nyújtott hozzá.¹⁴ 1967-ben a Fülöp-szigetek mégiscsak egyik alapító tagja lett az ASEAN-nak, és az olajválságot követően megtervezett kivándorlás-politika is egyértelműen pragmatikus szemléletet mutat, sőt, a szélsőségesen kommunistaellenes, Amerika által támogatott diktátor 1974-ben, a Délkelet-Ázsiában sebesen terjedő kommunizmus közepette kapcsolatot létesített a kelet-európai országokkal is, pusztán azért, hogy a gazdasági kapcsolatainak spektrumát szélesítse.¹⁵

A Fülöp-szigeteki kivándorlás 1983-ig mindazonáltal viszonylag szerény mértéket öltött, a privat közvetítőcégek alapításának engedélyezésével azonban új lendületet kapott. A kilencvenes években, az öbölháború alatt sem szakadt meg a filippínó munkások bevándorlása Szaúd-Arábiába, s ezt az arab ország értékelte is, ám a vendégmunkások jogaiért, védelméért nem sokat tett. A kizsákmányolás és a visszaélések hosszú időszaka után, 1995-ben végre megszületett a Fülöp-szigetek első, máig érvényben lévő *Migráns dolgozókról szóló törvénye*.¹⁶ Ekkorra már évi félmillióan vándoroltak külföldre munkát vállalni, ám azt ma is figyelembe kell venni, hogy a világ tengerészeinek húsz százaléka a Fülöp-szigetektől kerül ki, s mivel ez egy idénymunka, ami tipikusan tíz hónapig tart, az éves adatokban jelentős hányadot tesznek ki azok, akik az előző években is szerepeltek már kivándorlóként. Hasonló jelenséget produkál a legtöbb fejlett délkelet- és kelet-ázsiai országban érvényben lévő szabály, miszerint a határozott időre szóló szerződéses munkaviszonyokat csak egyszeri hazautazás után lehet meghosszabbítani. Az emiatt hazatérők egy rövid kényszerpihenő után ismét visszautaznak a fogadó országba, s így újra bekerülnek a regisztrációs rendszerbe és az adatok közé.¹⁷

Habár a Fülöp-szigeteki kivándorlók legfontosabb célpontja továbbra is az Öböl-országok, már a 1980-as évektől megjelent Japán, Szingapúr, Hongkong és Malajzia is a palettán, majd a kilencvenes években Tajvan és Dél-Korea is egyre népszerűbbé vált munkavállalói között.

1. táblázat. A Fülöp-szigeteki kivándorló munkaerő megoszlása célterületek és -országok szerint, 2015-ben (%)

Célterület, -ország	Összesen	Férfi	Nő
Afrika	1,1	1,9	0,4
Ázsia	83.9	77.7	89.9
Kelet-Ázsia	16.6	13.8	19.3
<i>Hongkong</i>	5.9	0.8	10.7
<i>Japán</i>	3.5	5.1	1.9
<i>Tajvan</i>	4.5	3.8	5.2
<i>Egyéb: Kína, Dél-Korea stb.</i>	2.8	4.1	1.5
Dél- és Délkelet-Ázsia	11.1	9.5	12.6
<i>Malajzia</i>	3.3	3.3	3.4
<i>Szingapúr</i>	5.7	3.8	7.5
<i>Egyéb: Brunei, Kambodzsa, Indonézia stb.</i>	2.0	2.4	1.7
Nyugat-Ázsia	56.3	54.4	58.0
<i>Kuvait</i>	5.8	1.8	9.6
<i>Katar</i>	5.5	6.4	4.6
<i>Szaúd-Arábia</i>	24.7	31.7	18.0
<i>Egyesült Arab Emírségek</i>	15.5	12.2	18.6
<i>Egyéb: Bahrein, Izrael, Libanon, Jordánia</i>	4.7	2.2	7.1
Ausztrália	1.6	2.2	1.0
Európa	7.1	10.3	4.1
Észak- és Dél-Amerika	6.1	7.8	4.6
Egyéb országok	0.1	0.2	0
Összesen	100	100	100

Forrás: Philippine Statistics Authority, 2015 Survey on Overseas Filipinos

Annak okát, hogy az eltelt hosszú évtizedek során miért nem változott meg gyökeresebben a kiutazások célpont szerinti összetétele, részben a kelet-ázsiai országok bevándorlás-politikája határozza meg, vagyis egyértelműen szerepe van azok korlátozó jellegének benne. Az általános tendenciákat ugyanakkor a kereslet legalább annyira meghatározza, annak lehetőségei és korlátozásai mentén, mint a kínálat. A női munkaerő arányának növekedését elsősorban a nyolcvanas évektől megnövekvő háztartási munka iránti kereslet indukálta különösen Kelet- és Délkelet-Ázsiában, s az Öböl-országokban is megindult a gazdasági fejlődés, majd az ezt követő életszínvonal emelkedése ott is növelte a bevándorlómunka iránti keresletet. Ugyanakkor a szűkebb régió olyan jellemzően női szakmákat is egyre inkább munkaerő-kivitelből lát el, mint az ápolónők,

gondozók vagy a vendéglátásban alkalmazottak zöme. Ez utóbbiak szerepe a Fülöp-szigeteki kivándorlásban azonban Japán migrációs politikájának változása következtében a kétezres évek közepétől drasztikusan csökkenni kezdett.

Annak ellenére, hogy a cirkuláris vándorlás egy jelentős része egy évesnél rövidebb ciklusban cserélődik, a külföldön tartózkodó Fülöp-szigetiek száma folyamatosan növekszik, s a javuló körülmények a hazautalások mértékét is fokozatosan növelik. Mindemögött tudatos gazdaságpolitika rejtőzik, gondosan kiépített intézményrendszer és jogi háttér. Az előbbieik közül az egyik legfontosabb a Munkaügyi és Foglalkoztatási Minisztériumhoz tartozó Fülöp-szigeteki *Határon túli Alkalmazottak Igazgatósága*, mely szabályozó, marketing és végrehajtó feladatokat lát el. Működését 1982-ben kezdte, amikor az állami munkaközvetítést privatizálták, s így egyszerre vált szükségessé mind a külföldön dolgozók jogi és munkafeltételeinek kialakítása, szabályozása, mind magának a munkaközvetítésnek a kereteit létrehozni.¹⁸ Ez utóbbit, valamint a szakmai adatbázist 1987-ben hozták létre, akkor már egyértelmű rugalmasságot mutatva a változó piaci feltételeknek megfelelően.¹⁹ Az adminisztráció eme intézménye azonban a kezdetektől ellentmondásos helyzetben volt, hiszen egyszerre kellett szabályozó és marketing feladatokat is ellátnia – ezzel a legkülönbözőbb területek kritikáját vívva ki. Ugyancsak fontos másik pillére a migrációs politikának a *Határon túli Alkalmazottak Jólétének Igazgatósága*, mely már 1977-ben megalakult, ugyancsak a minisztérium keretei között.²⁰ Ennek irányítása alatt működik a kötelező jóléti alap, melyet eredetileg a munkáltatók hozzájárulásaiból tartottak fenn, mára azonban a huszonöt dolláros dolgozói tagdíjbefizetésekből működtetik, de maga az igazgatóság egyéb, főként befektetési és kamatbevételekből is hozzájárul önfenntartásához. Az alapot ugyan a kormány igazgatja, de elvileg magántulajdonú, huszonhét országban harmincegy állomást működtet, és a Fülöp-szigeteken minden régióban van irodája.²¹ Az intézmény hatékonysága egyértelmű, ám az átláthatósága már korántsem az, s ez számos alkalommal adott már vitára okot, sőt magának a jólét intézményesítésének lehetőségét is kétségbe vonták már.²²

A jogi háttér kiépítése már Marcos programjával egy időben, 1974-ben megkezdődött, amennyiben abban az évben fogadták el a *Munkaügyi törvényt*, melyben szerepelt a migráns foglalkoztatottak terve, de az 1995-ös törvényig konkrétan a migránsokkal foglalkozó jogszabály nem volt hatályban. Ez azonban nem csupán a migráns ipar fejlődésének, terjeszkedésének, s a mind nagyobb állami bevételek szülte egyre tudatosabb tervezésnek volt a következménye, hanem annak a nemzetközi és közéleti nyomásnak is, ami a sűrűsödő visszaélések, jogsértések és brutalitások nyomán hangosodott fel. Az 1995-ös évben az utolsó csepp a pohárban egy bizonyos Flor Contemplacion nevű filippínó háztartási alkalmazott kivégzése volt Szingapúrban. Őt azzal vádolták, majd ítélték el, hogy 1991-ben megfojtott egy kisfiút és annak nevelőnőjét, ám a később feltárt bizonyítékok és vallomások alapján egyértelművé vált, hogy ez utóbbit kényszer hatására tette a tanú, s az is kiderült, hogy a valódi gyilkosok maga a nevelőnő, ill. az apa voltak. A Fülöp-szigetek nagykövetsége a per során egyáltalán nem képviselte a vádlottat, s így az eljárás meglehetősen aggályos volt, pl. a fellebbezés után ugyanahhoz a bírósághoz került az ügy, amelyik elítélte a vádlottat, s később azt is sérelmezték, hogy a védelem is csupán epilepsziás rohamra próbált hivatkozni. Végül az elítéltet április 17-én felakasztották, annak ellenére, hogy addigra Fidel Ramos, Fülöp-szigeteki elnök személyes kegyelmi kérelmet nyújtott be. A kivégzést megelőző hetekben már óriási feszültség gyülemlt fel a Szingapúrban dolgozó Fülöp-szigeteki közösségében, s miután Ramos felesége személyesen utazott el a halálraítélt hátrahagyott csomagjáért, ezzel megkezdődött az a folyamat, mely villámgyorsan vértanú-hőst csinált a közvélemény szemében immár egyértelműen áldozat Contemplacionból.²³

A tüntetések, majd a diplomáciai kapcsolatok megszakítása, így a nagykövet visszahívása, és a kétoldalú kapcsolatok felfüggesztése évekig tartó feszültséghez vezetett a két ország között. Számtalan törvénytervezet létezett már, amikor az eset a gyors cselekvést szükségessé tette, de az akkor újonnan elfogadott törvény zavaros maradt. Nem volt tiszta, hogy ki a védendő csoport, sem annak jellege, de még az sem, hogy a törvény alapvetően piaci érdekeket védjen, vagy hagyományos védelmet nyújtson, így tehát egy olyan jogszabály született, amit nehéz betartani. A törvény pl. úgy határozta meg a migránsokat, mint akik nem eszközei a gazdasági növekedésnek, ami viszont mind történeti, mind a rákövetkező döntések és koncepciók fényében egyáltalán nem érvényesülhetett.²⁴ Ugyancsak szerepelt benne a humántőke-beruházás referenciája, s a magasan képzett munkaerő létrehozása és kiküldése, ám az eltelt idő ezt sem igazolta.

Az az elv, miszerint a külföldi munkavállaló ügye saját magára és a foglalkoztatóra tartozik, egyenesen szükségtelenné tette magát a szabályozást.²⁵ Ez utóbbi volt a legfontosabb változás ezek után, amit – elsősorban NGO-k nyomására – megváltoztatott a 2007-es törvénymódosítás.²⁶ 2010-ben újabb, még szigorúbb, a külföldön munkavállalóknak nagyobb biztonságot jelentő kiegészítés lépett életbe, mely a fogadó országok minősítését rendelte el, aszerint, hogy biztonságosnak vagy sem. A minősítés alapja egyrészt vagy az, hogy van-e az adott országban a külföldi munkavállalókat is védő jogszabály érvényben, vagy van-e olyan nemzetközi egyezmény, mely érvényesíthető az országgal szemben, vagyis aláírt-e ilyet. Másrészt az is elfogadható jótállás, ha az ország kötött bilaterális egyezményt a Fülöp-szigetekkel a migráns munkavállalókkal kapcsolatosan.²⁷ Az elsőként elkészült lista százhuszonöt megfelelő és negyvenegy tiltott országot tartalmazott 2011-ben, ám az utóbbiak között nem szerepeltek azok, amikben a legtöbb gond akadt, s hamarosan el is halasztotta annak végrehajtását a kormány.

Tiltólistát összeállítani érthetően aggályos, hiszen a dolgozók nem elesni akarnak a lehetőségektől, hanem megfelelő körülményekre és jogokra van szükségük a munkához. Másfelől a tiltott országok sem veszik jó néven az efféle intézkedéseket. Azóta az országok általában egyesével kerülnek figyelmeztetési osztályba vagy válnak tiltottá, vagy oldják fel a felfüggesztést, ám a korlátozások vonatkozhatnak szektorokra vagy országon belüli területekre is, s külön engedélyeket állítanak ki a foglalkoztatóknak is, hogy egyik országban alkalmazott dolgozóikat átvihessék egy másik országba, ott tovább-foglalkoztatni őket.²⁸ Hasonlóan nehézkes a végrehajtása a még 2006-ban kihirdetett *Háztartási Dolgozók Reformcsomagjának*, mely egy, a *Határon túli Foglalkoztatottak Igazgatóság* által a migráns munkavállalók védelmében létrehozott szabályozás. A vonatkozó korlátozások, mint a huszonhárom éves korhatár, a nyelvi és képzettségi követelmények, de legfőképp a minimum bér meghatározása a piac szabályai ellenében hatnak, s bár éppen az a csomag célja, hogy a munkavállalót védje a piaccal és persze az egyéb sérelmekkel szemben, csupán kerülőutak kereséséhez vezetett. Igen egyszerű valami más foglalkozás címén alkalmazni valakit, s ezzel a háztartási alkalmazottakra vonatkozó előírásokat kijátszani. A kormány mögöttes szándéka azonban vélhetően több volt ennél, s egyenesen a háztartási alkalmazotti munkaerő exportját kívánja csökkenteni.²⁹ 2009-ig esett is a kiutazó háztartási alkalmazottak száma, habár valószínű, hogy ez csak a fenti okok és a szerződések kijátszása miatt történt, s 2009 után újra nőni kezdett a számuk.³⁰

A legpraktikusabb eszköz a kivándorló munkaerő jogainak biztosításához olyan kétoldalú egyezményt kötni az adott országokkal, mely kitér a foglalkoztatás részleteire, vagy kifejezetten azzal foglalkozik. A Fülöp-szigetek élenjáró e tekintetben, bár ez számukra is viszonylag új fejlődési szakasz a migráns munkaerővel foglalkozó politikai eszköztárat illetően. 2011-ig hetvennégy ilyen egyezményt kötött az ország, melyeket

az *Nemzetközi Munkaügyi Hivatal* három fő csoportba sorol: általános munkaügyekkel kapcsolatos egyezmények, a migránsok jólétével foglalkozó egyezmények és a tengerészeket elismerő tanúsítványok.³¹ Ez utóbbi a legszámosabb, összesen ötvenkettő volt ilyen kötöttek, szemben az előbbi két típussal, melyekből együttesen huszonkettő volt érvényben akkor. Az összes egyezmény közül azonban mindössze egy keletkezett 2000 előtt, habár némelyik mindössze korábbi egyezmények megújítása; s akárcsak a tiltások esetén, a kétoldalú kapcsolatokra is érvényes, hogy nem csupán országok között jöhet létre, hanem pl. a Fülöp-szigetek esetében Kanada egyes tartományaival is.³² Az is fontos, hogy egy-egy ilyen megállapodás nem csupán általános vagy mindenre kiterjedő foglalkoztatási szerződés lehet, hanem konkrét területekre is vonatkozhat, mint pl. azok a specifikus egyezmények, amiket a Fülöp-szigetek Katarral kötött technikai együttműködésről, vagy Szaúd-Arábiával technikai oktatásról és tréningről.³³ De ide sorolható az a szerződés is, amit Új-Zélanddal írt alá nyaraló fiatalok munkavállalási feltételeiről 2012. október 23-án.³⁴

(*Indonézia*) Pontosan azt a jövőképet szokták Indonézia elé tárni, melyet a Fülöp-szigetek jól szervezett munkaközvetítő hálózata megtestesít; úgy említik, mint egyfajta példaképet, vagy követendő utat, s az imént feltárt összetevők Indonéziában valóban indokolják ezt a véleményt. Csupán csak a szándék, mely megmutatkozik a számtalan programban és tervben, nem találkozik a megfelelő politikai cselekvési eszköztárral és a befogadói minőséggel. 2006-ban Indonézia bejelentette, hogy a rákövetkező három évben egymillióra akarja növelni az évente kiküldött munkavállalóinak számát,³⁵ ám míg abban az évben ugyan sikerült a megelőző évi 474 310 főhöz képest 24,6 százalékkal növelnie a külföldre küldött dolgozóinak számát, s 2,9 milliárd dollár bevételre szert tennie a hazautalásokból, a tervezett egymillió főt nem érte el 2010-ig sem.

2. táblázat. Indonézia és Fülöp-szigetek évente kiküldött munkavállalóinak száma (ezer) és azon belül a nők aránya (zárójelben), 2006–2015-ben

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Indonézia	680 (80%)	697 (78%)	749 (74%)	632 (84%)	576 (78%)	587 (64%)	495 (57%)	512 (54%)	430 (57%)	276 (60%)
Fülöp-szigetek ³⁶	1515 (50%)	1747 (49%)	2002 (48%)	1912 (47%)	2043 (48%)	2158 (48%)	2220 (48%)	2295 (50%)	2320 (50%)	2447 (51%)

Forrás: Data Penempatan dan Perlindungan Tenaga Kerja Indonesia Periode 1 JANUARI S.D 31 MEI 2016. BNP2TKI valamint National Statistics Office, 2009 and 2010 Survey on Overseas Filipinos. Philippine Statistics Authority. valamint Statistical Tables on Overseas Filipino Workers (OFW): 2011–2015. Philippine Statistics Authority.

Ugyancsak elsősorban a gazdasági szempontok befolyásolják Délkelet-Ázsia legnagyobb és egyben legjelentősebb kibocsátó országát, Indonéziát is. Azok az előnyök, amit a hazautalások, a diaszpórák és az anyaország között kiépült gazdasági hálózatok, valamint a hazaérkező migránsok piaci tapasztalatai jelentenek az országnak, összességében felülírják a humántőke-vesztéséből származó hátrányokat. Hagyományosan így van ez a nagy kibocsátó országoknál, mint India vagy Kína, habár ez utóbbinál a humántőke-vesztés csökkentése, a kivándorolt magasan képzettek

hazacsábítása egyre jelentősebb részét képezi a diaszpóra- és bevándorláspolitikájának. Mindez ráadásul Indonézia esetében sem szükségszerűen van így, mert a kedvező mérleg csupán megfélemlítő migrációs politika és adott kivándorló összetétel esetén következik be. A növekvő pénzügyi krízishelyzet a kivándorlás növekedésén keresztül általában hozzájárul a hazautalások növekedéséhez,³⁷ ám nem jár együtt a kibocsátó ország gazdaságának fellendülésével. A hazautalások csökkenthetik a küldő ország foglalkoztatottságát, s ezzel a hatékonyságot,³⁸ még akkor is, ha alacsony jövedelmű országoknál az akár az egyik legfontosabb bevételi forrás is egyben.

Indonézia hagyományosan kivándorló ország, csekély számú bevándorlóval. 124 milliós munkaerőpiacához viszonyítva a több mint négymillió emigráns ugyan nem a legjelentősebb, de messze felülmúlja a bevándorlók számát, ami a háromszázezret sem éri el.³⁹ Ehhez a számú kivándorlóhoz képest a hazautalások 8,5 milliárd dolláros összege viszont igen csekély. Meglátszik ez egyfelől a nemzetközi összehasonlításban: a térség többi kibocsátó országa ugyanis messze felülmúlja azt; másrészt a kiáramló hazautalások még úgy is közel a felét teszik ki ennek az összegnek, hogy a bevándorlók Indonéziában jóval kevesebben vannak, mint a kivándorlók.

3. táblázat. Az egy főre jutó hazautalások összege Délkelet-Ázsiában, 2014-ben (USA dollár)

Délkelet-Ázsia	Hazautalások összege (millió dollár)	Népesség (millió fő)	Külföldön élők száma (ezer fő)	Külföldön élők aránya a népességben (%)	Egy főre jutó hazautalás (dollár)
Mianmar	3 103	53,4	3 139,6	5,9	58,1
Laosz	60	6,7	1 294,2	19,3	9
Vietnam	12 000	90,7	2 592,2	2,9	132,3
Thaiföld	5 655	67,7	1 007,3	1,5	83,5
Kambodzsa	377	15,3	1 118,9	7,3	24,6
Fülöp-szigetek	28 403	99,1	6 001,7	6,1	286,6
Malajzia	1 573	29,9	1 683,1	5,6	52,6
Szingapúr	-	5,5	282,2	5,1	-
Brunei	-	0,4174	43,1	10,3	-
Indonézia	8 551	254,5	4 116,6	1,6	33,6
Kelet-Timor	44	1,2	33,4	2,8	36,6

Forrás: Pew Research Center (2014): Remittance Flows Worldwide in 2012. valamint World Bank (2016): Migration and Remittances Factbook 2016. Washington, The World Bank.

A táblázat egyszerű adatai magukért beszélnek. A három legnagyobb ország, melyekben ugyanakkor a hazautalás összege is a legtöbb: a Fülöp-szigetek, Indonézia és Vietnam. De már a harmadik legnagyobb emigráció Mianmaré, s az a három ország, amelyben a legnagyobb az egy főre jutó hazautalás: a Fülöp-szigetek, Vietnam és Thaiföld. A sorrend azonban még nem is fejezi ki a különbségeket. A remittendák mértékében is élenjáró Fülöp-szigeteken 3,3-szor nagyobb azok összege, de 8,5-szer akkora az egy főre jutó hazautalás, mint a 2,5-szer akkora népességű Indonéziában. Ez utóbbi

országban láthatóan nem hatékony a túlzott állami támogatásokra, korrupcióra és gyenge kormányzatra alapuló migrációs rendszer. Meg kell jegyezni, hogy a Fülöp-szigetek esetében a World Bank 2013-ra vonatkozó hatmilliós számításával szemben a *Határon Túli Filippínók Bizottsága* a nagykövetségek és konzulátusok adatai alapján 2013-ra jóval nagyobb, 10,2 milliós külföldön élő közösséget kalkulált.⁴⁰ Mindemellett a Fülöp-szigeteki hazautalások ilyen nagy mértéke – mely az 1990 és 2010 közötti időszakban tizenhatszorosára nőtt, mialatt a határon túli alkalmazottak száma csupán a háromszorosára – részben annak is köszönhető, hogy a filippínó migránsok jóval gyakrabban használják az elektronikus utalási eszközöket, s így a hazautalások nagyobb része válik egyáltalán láthatóvá, míg más országok kivándorlói egyéb, gyakran informális utakon juttatják haza jövedelmüket.⁴¹

A népessége területi eloszlása Indonéziában nem egyenletes, s Jáva túlnépesedése miatt az ország vezetése jó ideje igyekszik az országon belüli migrációt elősegíteni. Ezt azonban az 1970-es Jakartába költözést betiltó intézkedés óta már nem restriktív módon szabályozza, hanem inkább a Jáva szigetére való költözést nehezítő, s más területek benépesítését könnyítő intézkedésekkel.⁴² Mindezek ellenére a területi és társadalmi egyenlőtlenségek továbbra is fennállnak, s a képzetlen munkaerő túlkínálata folytán a kivándorlás jelenleg is viszonylag magas, a vándorlási különbözet pedig negatív. A több mint négymillió emigráns többsége alacsonyán képzett nő, akik leginkább háztartási alkalmazottakként találnak munkát a régióon belül vagy az Óböl-országokban és Kelet-Ázsiában. A nyugati országokban meglepően alacsony az indonéz bevándorlók száma, egyedül Hollandia kivétel ez alól, annak történelmi gyarmati kapcsolata miatt, de még ott is csupán 366 849 indonéz él, akik közül alig több mint százezer az elsőgenerációs bevándorló.⁴³

A kivándorlás összetételének és jellegének hátterében nagy szerepet játszik az indonéz emigránsok szinte teljesen iskolázatlan volta és a nyelvtudás hiánya, mely önmagában is elégséges ok, hogy a befogadó országokban kizsákmányolás, család, visszaélés és rossz bánásmód várja őket.⁴⁴ A jelenséget az indonéz kormány elsősorban azzal igyekszik kivédeni, hogy a leendő kivándorlókat felkészíti külföldi munkavállalásukra, tréningeket tart a közvetítőcégek segítségével, s ehhez a feltételhez köti a regisztrációt is, mely az egyetlen legális út a külföldi munkavállaláshoz. Emellett számtalan egyetértési nyilatkozat is született Indonézia és a munkavállalói által preferált országok között, főként azok jogainak védelméről, legutóbb 2011-ben Malajziával írtak alá hasonló megállapodást.⁴⁵ Legálisan munkát vállalni csupán ezen országokban lehet. Az ilyen megállapodások rendszerint a folyamatos visszaélésekről szóló jelentéseket követik. Indonézia első reakciója az adott ország vagy országokban a munkavállalás tiltása, mint tette azt 2009-ben Malajziára vonatkozóan is. 2015 májusában pedig huszonegy Észak-Afrikában és a Perzsa-öböl térségében fekvő országban tiltotta meg állampolgárainak a munkavállalást, az ott rendszeressé vált, minden elvárható jogi eljárást nélkülöző lefejezések, csonkítások és egyéb kegyetlenségek következtében. Habár a hivatalos adatok 630 ezer indonéz dolgozót említenek az említett térségben, a valóságban akár 1,8 milliót is elérheti az illegálisan ott dolgozók száma, s a tiltás is csupán ez utóbbi arányának növekedését segíti elő.⁴⁶

Indonézia azonban még csak a kezdeti szakaszában tart annak a folyamatnak, mely egy jól kiépített, kétoldalú egyezményeken nyugvó kapcsolatrendszer létrejöttéhez vezet. Ennek egyik oka, hogy viszonylag lassan fedezi fel azt a gazdasági potenciált, amit a kivándorlás jelenthet számára. Ebben a tekintetben akár a Fülöp-szigetek, akár Vietnam messze előtte jár. Pedig a csökkenő termékenység ellenére a kivándorlás

mértéke folyamatosan nő, s habár a Munkaügyi Minisztérium monitorozza a kivándorlókat, sem az illegális, sem azon kivándorlókról nincs pontos ismerete, akik ugyan legálisan hagyják el az országot, de nem regisztrálnak a *Külföldi Szerződéssel Dolgozók* elnevezésű rendszerébe. Hogy mindez létrehoz-e valaha egy olyasféle migrációs hálózatot, mely önmagában is alkalmas a munka, tőke, információ és egyéb természetű dolgok közvetítésére, az kétséges. Dino Patti Djalal, volt amerikai nagykövet és volt külügyminiszter-helyettes, aki az indonéz diaszpóra atyjaként is ismert politikus és tudós, 167 diplomáciai hivatal adatait összegezte 2013 januárjában. Ő akkor 4,7 millióra becsülte az indonéz diaszpóra számát, de ugyanezen év novemberében újabb kalkulációja alapján az már hatmillió főt számlált,⁴⁷ 2016-ban közölt adatai alapján pedig már nyolcmillióra tehető annak nagysága.⁴⁸ Ez a szám messze meghalad minden más becslést, azonban szükséges hozzátenni, hogy a volt politikus diaszpóra-definíciója némileg rendhagyó. Nem csupán a külföldön élő indonézeket, a már más állampolgárságot nyert személyeket, valamint az indonéz származásúakat kalkulálja bele ebbe az értékbe, hanem még azokat is, akik „imádják” Indonéziát, s beszélnek a nyelvet. Az indonéz diaszpóra szerepe egyelőre nem jelentős az ország migrációs politikájának szempontjából, nincs kifejezetten azt célzó cselekvési terve, ám Kína példáján máris látható, milyen nehézkes körülhatárolni, hogy mit is jelent a származás és a kötődés közötti különbség.⁴⁹

A legtöbben, akik külföldön próbálnak szerencsét, Malajziában dolgoznak. Számuk 2013-ban több mint egymillió volt, vagyis nagyjából az összes, Malajziában dolgozó külföldi munkaerő fele; ez a szám azonban évről évre ingadozik, s 2016 februárjában már ismét csupán 792 571 főt regisztrált a maláj külügyminisztérium.⁵⁰ De még egy ennyire koncentrált munkaerőpiac esetében is kevésbé feltételezhető egy migrációs csatorna, s még kevésbé egy láncmigráció vagy gazdasági hálózat létrejötte. Ezt bizonyítja az is, hogy igen csekély az anyaország gazdaságára gyakorolt hatása.⁵¹ Noha a külföldön élő indonézek száma magas és folyamatosan növekszik, s noha a migránsok túlnyomó többsége idővel visszatér hazájába, ráadásul főként szegény területekre, így a gazdasági fejlődést nem csupán a viszonylag szerény hazautalások gátolják, hanem a visszatért munkavállalók számára biztosított infrastruktúra hiánya is. Ennek folytán a megszerzett tudás és tőke nem tud kellőképpen hasznosulni a fejletlen indonéziai területeken. A befektetési lehetőségek hiánya mellett a hazautalások magas költsége, s a munkaközvetítői díjak magas összege is egyfajta infrastrukturális gátként hat a további kivándorlásra. Mindemellett, hiányzik a kontroll, és annak következtében más országokhoz – különösen a Fülöp-szigetekhez – képest jóval nagyobb mértékben tapasztalhatók visszaélések és kizsákmányolás. Ennek következtében az indonéz ciklári migránsok között igen magas az idő előtti visszatérések száma, s így jelentős a nettó veszteség is. A nyelvtudás és iskolázás hiánya mellett a rossz hatékonysághoz hozzájárul az érdekképviselet, a fogadó országokba delegált munkaügyi attasék hiánya, a munkaközvetítők gyér ellenőrzése is. Ez utóbbinak a terve azonban már megszületett Jakartában.⁵²

A külföldi munkavállalás alapvetően a Munkaerő és Lélekvándorlási Minisztérium feladatkörébe tartozik, ám 2006-ban létrehozta egy kormányzati ügynökséget, az *Országos Testületet az Indonéz Külföldi Munkavállalók Védelmére és Elhelyezésére*,⁵³ melynek egyik alapvető feladata éppen az említetthez hasonló politikák kidolgozása. Mindemellett mindkét intézmény rendelkezik területi és helyi felelősséggel is a külföldi munkavállalókért, a minisztériumnak pedig vannak helyi és területi irodái is. Ez utóbbi feladata az engedélyeztetés, a munkaközvetítő irodák és biztosítótársaságok felügyelete, a külföldi munkák biztosítása, a kivándorlással kapcsolatos eljárásokkal és

dokumentumokkal kapcsolatos előírások megállapítása, és magának a kiközvetítésnek a felügyelete is. A kétoldalú kapcsolatok ápolása, s a külföldi munkavállalásra alkalmas országok meghatározása ugyancsak a minisztérium feladata. A fent említett, közvetlen az elnöknök beszámoló, s az összes ügynökséget és intézményt reprezentáló testület hatáskörébe tartozik a dokumentáció felülvizsgálata, a kiutazás előtti tájékoztatók biztosítása a munkavállalók számára, az információk eljuttatása a kiutazó és leendő migránsokhoz, a kiutazás és visszatérés irányítása és biztosítékok kidolgozása a gyakran felmerülő problémák megoldására.⁵⁴

A hivatali folyamat azonban továbbra is bonyolult, átláthatatlan, a két intézmény feladatkörei között átfedés van, s az egész procedura időigényes és költséges, nem is beszélve a továbbra is fennálló korrupcióról. Mindemellett a külföldi diplomáciai kapcsolatok mellett a fogadó országok foglalkoztatóinak minőségét felmérni, ennek alapján, de még az engedélyek kiadása előtt a megfelelő dokumentációt elkészíteni és az egyezményeket tető alá hozni, valamint a megérkezéseket rögzíteni, mind a Külügyminisztérium feladatkörébe tartozik. Mindezen feladatköröket a 2004. évi 39. tv. foglalja jogi keretek közé.⁵⁵ Magának a kiküldésnek a folyamata elvileg azzal kezdődik, hogy egy, a kormány által engedélyezett ügynökség engedélyt kér a munkaügyi minisztertől egy konkrét külföldi munka elvállalására; a valóságban azonban a papírmunkát, s minden ügyintéztést, mint az útlevelek beszerzése, biztosítások megkötése vagy akár a pénzkölcsönzés, a calos-nak nevezett helyi üzletkötők végzik.⁵⁶ Kötelező tréning, vizsga, fizikai és mentális vizsgálatok követik mindezt, a kiutazásukra várók így az ügynökség szállásain kénytelenek kivárni az 1-3, de néha akár hosszabb ideig is elhúzódó eljárást.⁵⁷

A kivándorló munkaerőt kezelő politika kiegészül néhány egyéb technikával, így egy, a munkaügyi minisztérium által kezelt *Migráns Dolgozói Biztosítási Rendszerrel* is. Ez elsősorban pénzügyi kockázatokra, fizikai vagy pszichés sérülésekre, ill. elhalálozás következtében beálló, valamint a szerződés idő előtti felmondásából származó veszteségekre terjed ki.⁵⁸ Habár a biztosításnak mind a szervezése, mind egyéb feladatai a közvetítő cégre hárulnak, a törvény lehetőséget ad arra, hogy a költségeket az mégis a munkavállalóra terhelje. Ugyancsak lehetősége van a már a fogadó országokban működő konzulátusoknak, hogy a jogi képviselőtől túl a releváns szakmákból és az ország nyelvéből tanfolyamokat szervezzenek az indonéz munkavállalók számára.

Indonézia kibocsátó ország, s ez rányomja bélyegét a bevándorlás-politikára is, mely gyakorlatilag csupán a külföldi tőke és innováció befogadására, valamint kisebb részben a visszaérkezett indonézek reintegrációjára vonatkozik. 1995-ben a 75. sz. *Elnöki rendelet* szabályozta a külföldi munkaerő foglalkoztatását Indonéziában. Ezt megelőzően keletkezett az első, máig meghatározó szemléletű *Elnöki határozat* 1974-ben, mely igyekezett a hazai munkavállalók foglalkoztatási esélyeit úgy növelni, hogy a külföldiekét korlátozta. Ez a korábbi jogszabály nem tett mást, csupán bizonyos szakmákból kitiltotta a külföldi munkaerőt; egy másik csoportjában pedig korlátozta a foglalkoztatást egy adott időszakra, mely alatt a hazai munkaerőt kellett felkészíteni ugyanarra a feladatra; egy harmadik csoportban pedig átmenetileg engedélyezte az idegenek alkalmazását, de csak meghatározott tőkebefektetés esetén. Eme utóbbi pedig kötelezően együtt járt a beruházó felé bizonyos oktatási és tréning-programok indításával a hazai dolgozók számára, azzal az egyértelmű céllal, hogy majdan ők válhassák fel a külföldi munkaerőt. A határidőn túli külföldi munkaerő-foglalkoztatás büntetése pedig egy, az oktatáshoz hozzájáruló kompenzáció megfizetése volt.⁵⁹ Az 1994-ben született, s a következő évtől hatályos rendelet tehát ezt váltotta fel, leegyszerűsítve a helyzetet arra az álláspontra, hogy minden lehetséges területen és formában előnyt kell élvezzen a hazai munkaerő

foglalkoztatása, s minden más esetben tanfolyamokat kell szervezni a hazai munkaerőnek.⁶⁰ Mindez ekkor végső soron a 32/2994-es Kormányrendelet a vízumokról, belépési engedélyekről és bevándorlási engedélyekről végrehajtására szolgált, ami pedig a 1992-es Bevándorlási Törvény folyamánya volt.

Az előbbi szövevény egy igen különleges helyzetre hívja fel a figyelmet Indonézia migrációs politikájával kapcsolatban. Miközben rendeletek sorozata igyekszik a külföldi munkaerő foglalkoztatását úgy korlátozni az elmúlt negyven évben, hogy azzal ne zárja ki az esetlegesen beáramló tőkét, hanem közvetlenül is a hazai munkaerőpiac fejlesztéséhez járuljon hozzá anyagi és humántőke beruházással, fejlesztési programokkal, azonközben a bevándorlás egy másik szemszögből kifejezetten kriminalizálttá vált. Az előbb említett 1992. évi 9. sz. Bevándorlási Törvény a Bevándorlási Hivatal megerősítését, a vízumtűllépést, illegális bevándorlók segítségét, sőt még az illegális visszatérést is büntönbüntetéssel sújtja. A törvény magyarázata szerint mindez egy szelektív mechanizmust szolgál, vagyis a bevándorlási hatóság csupán akkor adhat engedélyt a belépésre, ha az illető pozitív hatással van az ország társadalmára, és nem kockáztatja annak biztonságát. De vajon egy idegennek van-e esélye bebizonyítani a jóságát, ha az adminisztratív szabályok megszegése bűncselekménynek minősül?⁶¹

Ezenközben a külföldi munka hasznosításáról újabb rendeletek láttak napvilágot, így a 2014. évi 74. sz. Elnöki rendelet, melynek célja a külföldiek foglalkoztatásának összehangolása a munkajogi törvénnyel és a 2013. évi 12. sz. Miniszteri rendelet, ami szintén a külföldi munkaerő szabályozásáról szól. Ám mindez csupán annyi változást hozott, hogy a tisztán hazai tulajdonú vállalatok már korlátozás nélkül foglalkoztathatnak külföldieket igazgatói és biztosítói pozíciókban, kivéve persze humánügyesként és más speciális szakterületeken. Azoknak a vállalatoknak, akik külföldieket foglalkoztatnak, azonban egy saját hasznosítási tervet is kell készíteniük mindehhez, így valójában a humántőke közvetlen megtérülése, mint szempont nem tűnt el a szabályozásból. Az összes más területen a jogszabály a foglalkoztatás feltételévé tette, hogy minden egyes külföldi foglalkoztatott mellé egy hazai munkaerőt is társként kell kijelölni, hogy az idegen szakember betanítsa, s tudását átadja neki. A rendelet szankcionálását a munkajogi törvény mintegy háttérként adja, ami szintén tartalmaz büntetőjogi elemeket.⁶² A 2015. évi 16. sz. Miniszteri rendelet sem változtatott lényegében semmit a korábbi alapvető elveken, s a júniusban elfogadott szigorításokat októberben már vissza is vonták a 35. sz. rendeletben. Ilyenek voltak az üzleti látogatásokhoz, külföldi igazgatók munkavállalásához szükséges szigorított munkavállalási engedélyek és a külföldiek alkalmazásához felállított kvóták. Az üzleti látogatások, előadások, szemináriumok, tréningek és találkozók már nem elengedhetetlen előfeltétele az engedélyeztetés, de továbbra is kellene ilyen jóváhagyások az auditáláshoz, minőségellenőrzéshez, inspekciókhoz, melyek egy hónapnál tovább tartanak, s más számos tevékenységhez is kapcsolódnak adminisztratív korlátok.⁶³

Egyfelől tehát a gazdasági racionalitás a meghatározó szempont, melynek érvényesüléséhez az 1970-es évek autoriter szabályozási módszereit csupán nehezen tudja levethető a még fiatal demokrácia. Másfelől azonban továbbra is érezhető a kirekesztő jelleg a bevándorlás-politikában. A 2011. évi 6. tv. A bevándorlásról enyhített a korábbi 1992. évi 9. törvény szigorán, s 2013-tól hatályba is lépett. A legfontosabb változás mindenekelőtt, hogy a rokon kapcsolatok számára könnyebbé jelent az új törvény, így annak értelmében két év házasság után a külföldi házastárs megkaphatja a Kitap nevű vízumot, vagyis a tartós letelepedési engedélyt, melyet azonban így is ötévente hosszabbítani kell. Öt év azonban nagy előrelépés a korábbi egy évre szóló engedélyekhez képest. Tíz év házasság után a külföldi akkor is jogosan maradhat az országban, ha a

házasság válással ér véget. Külföldi házastársak szponzor nélkül is dolgozhatnak az országban. A Kitap birtokosa engedélyt szerezhet az ország többszöri és akár hosszabb időre történő elhagyására anélkül, hogy elvesztené már megszerzett jogosultságait.⁶⁴ Ugyanez érvényes a tőkebefektetőkre (részvény- vagy kft.-tulajdonos), az úgynevezett nyugdíjas vízummal rendelkezőkre és a vegyes házasságokból született gyermekekre, akiknek viszont tizennyolc éves korukban választaniuk kell az állampolgárságok között, mert Indonézia továbbra sem ismeri le a kettős állampolgárságot. Ugyancsak érvényes a letelepedési engedély a korábban külföldre költözött, s ott állampolgárságot nyert, így indonéz állampolgárságát automatikusan elvesztett, korábbi honpolgárookra.

Indonézia tehát modernizálódik, s Joko Widodo, köztársasági elnök ígéretet tett 2015 novemberében arra is, hogy hamarosan lehetővé teszik a kettős állampolgárságot, s módosítják a 2006. évi 12. sz. *Állampolgársági törvényt*.⁶⁵ Ez utóbbi szintén meglehetősen zavaros helyzetet teremtett: a vegyes megközelítés egyfelől szinte bármilyen helyzetben érvényesíti a jus sanguinis elvét, legyen akár hontalan az egyik szülő vagy 300 napnál nem régebb óta elhalálozott az apa, aki indonéz állampolgár volt. Ugyanakkor állampolgárságot garantál az Indonéziában született gyermekeknek, akiknek ismeretlenek a szülei, vagy azok állampolgársága, sőt, ha hontalanok, akkor is. Mindez csupán a dokumentáció hiányát vagy a problémás helyzetekből adódó esetleges jogvesztéseket küszöbölne ki, s meglehetősen általános szabályok a legtöbb ország hasonló törvényében, ám akkor is jár az indonéz állampolgárság, ha egy gyermek idegen országban automatikusan megkapta születése jogán annak állampolgárságát. Ezzel Indonézia tulajdonképpen, ha részlegesen is, de máris elismeri a kettős állampolgárság létét. Mindezen helyzetet tovább bonyolítják azok a következtelen szabályok, melyek az állampolgárság megszerzését lehetővé teszik: az, hogy a kérelmező folyamodhat már öt év folyamatos ott tartózkodás vagy tíz év nem folyamatos tartózkodás esetén⁶⁶ ugyanis a valóságban sokszor nehezen megkülönböztethető, ill. ellenőrizhető különbségtétel.

(Záró gondolatok) Kétségtelen, hogy még egy annyira sokat emlegetett és példaképként felállított stratégia is, mint a Fülöp-szigeteki, sok egyenlenséggel, gonddal küzd, különösen a végrehajtást illetően; nem csoda ez, hiszen bárhány nemzetközi szerződésnek is tagja, a fogadó országokat mégis leginkább csak a kétoldalú egyezmények és a kitiltások segítségével tudja befolyásolni. Egy valamit azonban biztosan nem lehet elvitatni tőle, s ez a hatékonyság. Hatékonyság abban az értelemben, hogy még az ázsiai gazdasági válságot követően sem csökkent a kiutazó munkavállalók száma, s ez a térség többi gazdaságához képest lassabban helyreálló Fülöp-szigetek saját érdeme.⁶⁷ Évtizedek óta, s így ma is az átfogó gazdasági terv részét képezi a kivándorlás, s ez hatvan rendelkezést jelent a 2011 és 2016 közötti időszakra vonatkozó fejlesztési terv esetében.⁶⁸ Mindennek azonban megvannak a gazdasági és társadalmi hátulütői is, hiszen a munkaerő fejlődésével együtt a képzettek kivándorlása egyes területeken munkaerőhiányt eredményez,⁶⁹ a növekvő hazautalások egyoldalúan függővé teszik az országot,⁷⁰ és a migráció családokat szakít szét.⁷¹ A vándorlás kezelésének tudatos fejlesztése mindenesetre kiemelkedő jelentőségű az országban. Ezt a legutóbb 2014-ben létrejött az *Albizottság a Nemzetközi Vándorlás Fejlesztésére*, s a 2016-ban zárult terv folytatásaként megszületett a *Fülöp-szigeteki Fejlesztési Terv 2017–2022*⁷² is igazolhatja.

Az üzleti szellem egyre erősebben érvényesül Indonéziában is, ám igen lassan és akadozva. A cirkuláris migráció sajátos kezelésében fontos lépés volt részéről egy, a *Korábban Kivándorolt Indonéz Munkaerő Üzleti Támogatására* létrehozott program.⁷³ Ezt a munkaerő minisztérium kezdeményezte 2006-ban, ám a szűkös források miatt

csupán néhány vállalkozói tréning-programot tudtak megvalósítani. A cél elsősorban a megszerzett tapasztalat hasznosítása és a vállalkozói kedv növelése volt, s ez összhangban van a kormányzati törekvésekkel is, hogy az elmaradott térségeket fejlessze, a foglalkoztatást növelje, és a dekonvenció révén az ország teljesítőképességét fokozza. A direkt irányítás mellett – mely leglátványosabban éppen a Szuhartó-korszak családtervezésében, a térségi politikájában nyilvánult meg – létrejöttek a nem kormányzati szervezetek, szövetkezetek is, noha sok ügynökség nem tagja egynek sem. A migrációs ipar burjánzik, ám az nem jól ellenőrzött, s a túlbonyolított bürokrácia sem segíti a fejlődést e téren. A várva várt haszon tehát elmarad Indonéziában, a hazautalások gyérek. Igaz, ennek más okai is vannak: a kiutazók nagyrészt jobb módú családokból kerülnek ki, így szükségük sem olyan nagyok, ráadásul sokszor magukkal is viszik a családtagokat külföldre. Ezek a családok általában az ország kedvezőbb helyzetű területeiről jönnek, leginkább városokból, magasabb végzettséggel, s a kibocsátó területekre pedig gyakran negatív hatással van az elvándorlás. Az ápolók és tanárok Ausztráliába és Új-Zélandba történő elvándorlásának negatív hatását a pacifikus térség egészségügyére és oktatására már egyértelműen kimutatták.⁷⁴ Másfelől viszont alapvető különbség van a képzetlen és képzett munkások kivándorlásának jellemzőiben, s mivel ez utóbbiak magasabb keresetéből a hazautalások is jóval nagyobb összeget tehetnének ki, Indonézia egyik lehetséges fejlődési útja az oktatás fejlesztésén keresztül éppen az ő kivándorlásuk segítése lehetne. Számptalan kutatás és kormányzati terv készült már a lehetséges szektorok fejlesztési tervéről, melyekben Indonéziának természetes előnye indokolttá tenné a további lépéseket.⁷⁵ Hogy hatékonyabb összhangot tud-e teremteni a szabályozás és a gazdasági szempontok, az vélhetően hamarosan kiderül.

JEGYZETEK

- 1 Cecilio D. Duka (2008): *Struggle for Freedom. A textbook on Philippine History*. Manila, Rex Bookstore. 55.
- 2 Ricklefs, M.C. (2001): *A History of Modern Indonesia Since c.1200*. London, Palgrave. 3.
- 3 Cotterell, Arthur (2014): *A History of Southeast Asia*. Singapore, Marshall Cavendish. 364–366.
- 4 Memorandum of Understanding between the Government of the Republic of Indonesia and the Free Aceh Movement. Helsinki, 2005. <http://www.ucdp.uu.se/downloads/fullpeace/Ind%20050815.pdf> (hozzáférés: 2018. március 26.)
- 5 CIA World Factbook. Indonesia. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/id.html> (hozzáférés: 2018. március 26.)
- 6 Ball, Rochelle (2006): *Trading labour: socio-economic and political impacts and dynamics of labour export from the Philippines, 1973-2004*. In: Kaur, Amarjit és Ian Metcalfe (szerk.) *Mobility, Labour Migration and Border Controls in Asia*. New York, Palgrave Macmillan, 115–138.
- 7 Paderanga, Cayetano W., Jr. (2014): *The Macroeconomic Impact of Remittances in the Philippines*. University of the Philippines. School of Economics. Discussion Paper. valamint Paderanga, Cayetano W., Jr. (2014): *Macro-financial linkage and financial deepening in the Philippines*. In: Kohaska, Akira (szerk.): *Macro-Financial Linkages in the Pacific Region*. New York, Routledge. 66–82.
- 8 Battistella, Graziano (2012): *Multi-level Policy Approach in the Governance of Labour Migration: Considerations from the Philippine Experience*. In: *Asian Journal of Social Science*, Vol. 40. No. 4. 419–446. 427–430.
- 9 Church, Peter (2009): *A Short History of South-East Asia*. Singapore, Wiley. 137–139.
- 10 CIA World Factbook. Philippines. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/rp.html> (hozzáférés: 2018. március 25.)
- 11 Kessler, Richard John (1986): *Development Diplomacy: The Making of Philippine Foreign Policy Under Ferdinand E. Marcos*. Tufts University, Fletcher School of Law and Diplomacy. PhD Dissertation.
- 12 Castles, Stephen; Hein de Haas és Mark J. Miller (2013): *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. New York, Palgrave Macmillan 179. és 250.
- 13 Noble, Lela Garner (1986): *Politics in the Marcos Era*. In: Bresnan, John (szerk.) *Crisis in*

- the Philippines. *The Marcos Era and Beyond*. Princeton, Princeton University Press. 70–114.
- 14 Bello, Walden (1985): Edging toward the Quagmire: The United States and the Philippine Crisis. In: *World Policy Journal*, Vol. 3. No. 1. 29–58. 31.
  - 15 Resos, Archie B. (2009): International Realities and Philippine Foreign Policy under Ferdinand Marcos. In: *Foreign Policy Journal*, October 28, 2013. <http://www.foreignpolicyjournal.com/2013/10/28/international-realities-and-philippine-foreign-policy-under-ferdinand-marcos/> (hozzáférés: 2018. március 26.)
  - 16 Migrant Workers and Overseas Filipinos Act of 1995. Republic Act. No. 8042.
  - 17 Asis, Maruja M. B. (2008): The Philippines. In: *Asian and Pacific Migration Journal*, Vol. 17. No. 3–4. 349–378. 366.
  - 18 Malacañang Manila. Executive Order No. 797 Reorganizing the Philippine Overseas Employment Administration and for Other Purposes. 1982. <http://www.poea.gov.ph/mandates/files/eo797.pdf> (hozzáférés: 2018. március 26.)
  - 19 Malacañang Manila. Executive Order No. 247 Reorganizing the Philippine Overseas Employment Administration and for Other Purposes. 1987. <http://www.poea.gov.ph/mandates/files/eo%20247.pdf> (hozzáférés: 2018. március 16.)
  - 20 Fresnoza-Flot, Asuncion (2012): Security in Labor Migration in the Philippines: National Honor, Family Solidarity, and Migrants' Protection. In: Guan, Benny Teh Cheng (szerk.): *Human Security: Securing East Asia's Future*. Dordrecht, Springer. 95–115. 99.
  - 21 Department of Labor and Employment. Overseas Workers Welfare Administration (OWWA) <http://www.owwa.gov.ph/?q=content/faq/#owwa> (hozzáférés: 2018. március 26.)
  - 22 Agunias, Dovelyn Rannveig és Neil Ruiz (2007): *Protecting Overseas Workers: Lessons and Cautions from the Philippines*. Insight. Washington, Migration Policy Institute.
  - 23 Rafael, Vicente L. (1997): 'Your Grief Is Our Gossip': Overseas Filipinos and Other Spectral Presences. In: *Public Culture*, Vol. 9. No. 2. 267–291. 283–284. valamint Shenon, Philip (1995): *Outcry Mounts In Philippines Over Hanging*. In: *The New York Times*, March 22, 1995. <http://www.nytimes.com/1995/03/22/world/outcry-mounts-in-philippines-over-hanging.html> (hozzáférés: 2018. március 16.)
  - 24 Opiniano, Jeremiaiah M. (2004): *Our future beside the exodus: Migration and development issues in the Philippines*. Bonn, Friedrich Ebert Stiftung. 2.
  - 25 Battistella, Graziano (1998): *The Migrant Workers and Overseas Filipinos Act of 1995 and Migration Management*. In Cariño, Benjamin V. (szerk.) *Filipino Workers on the Move: Trends, Dilemmas and Policy Options*. Quezon City, Philippine Migration Research Network, 81–113. 107.
  - 26 Republic of the Philippines. Congress of the Philippines, Metro Manila. Republic Act No. 9422. http://www.poea.gov.ph/mandates/files/RA_9422.pdf (hozzáférés: 2018. március 16.)
  - 27 Republic of the Philippines. Omnibus Rules and Regulations Implementing the Migrant Workers and Overseas Filipinos Act of 1995, as Amended by Republic Act No. 10022. http://www.poea.gov.ph/mandates/files/omnibus%20irr_ra10022.pdf (hozzáférés: 2018. március 16.) 3. szakasz.
  - 28 Philippine Overseas Employment Administration (POEA). Governing Board Resolutions. <http://www.poea.gov.ph/gbr/gbr.html> (hozzáférés: 2018. március 16.)
  - 29 Battistella (2012): 429.
  - 30 Orbeta, Aniceto Jr. és Michael R. M. Abrigo Jr. (2011): *Managing International Labor Migration: The Philippine Experience*. In: *Philippine Journal of Development*, Vol. 38. No. 1/2. 57–83. 77.
  - 31 Republic of the Philippines, Department of Labor and Employment International Labor Affairs Bureau. <http://ilab.dole.gov.ph/downloads> (hozzáférés: 2018. március 17.)
  - 32 Blank, Nathan R. (2011): *Making migration policy: Reflections on the Philippine Bilateral Labour Agreements*. In: *Asian Politics and Policy*, Vol. 3. No. 2. 185–205. 192–194.
  - 33 Philippine Treaties Online of the Department of Foreign Affairs. Memorandum of Understanding for Cooperation in the Field of Technical Vocational Education and Training between the Government of the Kingdom of Saudi Arabia and the Government of the Republic of the Philippines. <http://210.5.104.56/treaty/scanneddocs/262.pdf> (hozzáférés: 2018. március 26.)
  - 34 Philippine Treaties Online of the Department of Foreign Affairs. Agreement on a Working Holiday Scheme between the Government of the Republic of the Philippines and the Government of New Zealand. <http://210.5.104.56/treaty/scanneddocs/620.pdf> (hozzáférés: 2018. március 26.)
  - 35 Indonesia Aiming to Send One Million Workers Overseas Each Year. *The Jakarta Post*, 26 January 2006.
  - 36 A Fülöp-szigetek beleszámítja a tengeren dolgozó munkásokat is más országokkal ellentétben, ami 24,3%-át teszi ki éves átlagban az itt közölt adatoknak.
  - 37 World Bank (2006): *Global Economic Prospects. Economic Implications of Remittances and Migration 2006*. Washington, The World Bank. 100.
  - 38 Chami, Ralph; Connel Fullenkop és Samir Jahjah (2003): *Are Immigrant Remittance Flows a Source of Capital for Development?* IMF Working Paper.

- WP/03/189 valamint Le, Thanh (2009): Trade, Remittances, Institutions, and Economic Growth. In: *International Economic Journal*, Vol. 23. No. 3. 391–408.
- 39 World Bank (2016): 144.
- 40 Hugo, Graeme (2012): International Labour Migration Policy and Development in Indonesia. In: Rahman, Mizaaur és Ahsan Ullah (szerk.): *Asian Migration Policy: South, Southeast and East Asia*. New York, Nova Science Publishers. 173–201. 175. valamint Department of Foreign Affairs, Philippine Overseas Employment Administration, Commission on Filipinos Overseas. *Stock Estimates of Overseas Filipinos*, 2013.
- 41 Battistella (2012): 426.
- 42 Anh, Dang Nguyen (2003): Internal migration policies in the ESCAP region. In: *Asia-Pacific Population Journal*, Vol. 18. 3. 27–40. 33.
- 43 Statistics Netherlands. *Population; sex, age, origin and generation, 1 January*. Indonesia. June 07 2016. <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?D M=SLEN&PA=37325eng&D1=a&D2=0&D3=0&D4=0&D5=102&D6=13-20&LA=EN&VW=T> (hozzáférés: 2018. március 13.)
- 44 IOM (2010): *Labour Migration from Indonesia: An Overview of Indonesian Migration to Selected Destinations in Asia and the Middle East*. Jakarta, International Organisation for Migration. 7.
- 45 ILO (2011): MoU between Government of the Republic of Indonesia and the Government of Malaysia on the Recruitment and Placement of Indonesian Domestic Workers. Bangkok. <http://apmigration.ilo.org/resources/mou-between-government-of-the-republic-of-indonesia-and-the-government-of-malaysia-on-the-recruitment-and-placement-of-indonesian-domestic-workers> (hozzáférés: 2018. március 13.)
- 46 International Domestic Workers Federation. *Indonesia bans domestic workers to 21 Middle East Countries*. May 06, 2015. <http://idwfed.org/en/updates/indonesia-bans-domestic-workers-to-21-middle-east-countries> (hozzáférés: 2018. március 13.)
- 47 Muhidin, Salut és Ariane Utomo (2013): How many overseas Indonesians are there? *Indonesia Diaspora Network*. Discussion Paper Series No.1/2013. 5.
- 48 Indonesia Diaspora Network. *About Diaspora*. Jakarta. <http://www.diasporaindonesia.org/index.php/about/diaspora> (hozzáférés: 2016. június 13.)
- 49 Koudela Pál (2017): A kínai diaszpóra. *Polgári Szemle* 13(1-3): 370–384.
- 50 Indonesians still largest group of foreign workers in Malaysia. In: *The Jakarta Post*, Kuala Lumpur, March 30 2016. <http://www.thejakartapost.com/news/2016/03/30/indonesians-still-largest-group-foreign-workers-malaysia.html-0> (hozzáférés: 2018. március 13.)
- 51 Hugo (2012): 183.
- 52 Labor attaches to protect Indonesian migrant workers. *The Jakarta Post*. November 25 2015. <http://www.thejakartapost.com/news/2015/11/25/labor-attaches-protect-indonesian-migrant-workers.html> (hozzáférés: 2018. március 14.)
- 53 Badan Nasional Penempatan dan Pelindungan Tenaga Kerja Indonesia; BNP2TKI. <http://www.bnptki.go.id/> (hozzáférés: 2018. március 14.)
- 54 Farbenblum, Bassina; Eleanor Taylor-Nicholson és Sarah Paoletti (2013): *Migrant Workers' Access to Justice at Home: Indonesia*. New York, Open Society Foundation. 42.
- 55 Law No. 39/2004 concerning the Placement and Protection of Indonesian Workers Abroad. http://www.ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_lang=en&p_isn=70915 (hozzáférés: 2018. március 13.)
- 56 Asis, Maruja M. B. és Dovelyn Ranveig Agunias (2012): *Strengthening Pre-Departure Orientation Programmes in Indonesia, Nepal and the Philippines*. Issue No. 5. Bangkok, IOM. 3.
- 57 Ford, Michele és Lenore Lyons (2011): Travelling the aspal route: Grey labour migration through an Indonesian border town. In: Aspinall, Edward és Gerry van Klinken (szerk.): *The State and Illegality in Indonesia*. Leiden, KITLV Press. 107–122. 110.
- 58 Farbenblum (2013): 90.
- 59 Decision of the President on the limitation of the utilization of foreign manpower visa-holders. No. 23/1974. ILO NATLEX. http://www.ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_lang=en&p_isn=5349 (hozzáférés: 2018. március 13.)
- 60 Presidential Decree concerning the employment of expatriates. No. 75/1995. ILO NATLEX. http://www.ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_lang=en&p_isn=43175&p_country=IDN&p_classification=17 (hozzáférés: 2018. március 13.)
- 61 Akbari, Anugerah Rizki (2015): Explaining Crimmigration in Indonesia: A Discourse of the Fight Against People Smuggling, Irregular Migration Control, and Symbolic Criminalization. In: *Indonesia Law Review*, Vol. 5. No. 3. 276–290. 284.
- 62 New Presidential Regulation on Utilization of Foreign Workers and Training for Indonesian Workers. *Arfidea Kadri Sahetapy – Engel Tisnadisastra (AKSET)* September 19, 2014. <http://aksetlaw.com/news-event/newsflash/new-presidential-regulation-on-utilization-of-foreign-workers-and-training-for-indonesian-workers/> (hozzáférés: 2018. március 13.)
- 63 BAL Corporate Immigration. *New decree reverses several recent immigration regulation changes*. Oct. 27, 2015. <http://www.balglobal.com/bal-news/new-decree-reverses-several-recent-immigration-regulation-changes/> (hozzáférés: 2018. március 14.)

- 64 Law on Immigration. Law No. 6/2011. ILONATLEX. http://www.ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_lang=en&p_isn=89341&p_country=IDN&p_count=611 (hozzáférés: 2018. március 14.)
- 65 Issue of the day: Dual citizenship for Indonesians abroad. The Jakarta Post. November 2 2015. <http://www.thejakartapost.com/news/2015/11/02/issue-day-dual-citizenship-indonesians-abroad.html> (hozzáférés: 2018. március 14.)
- 66 Law of the Republic of Indonesia No. 12 on Citizenship of the Republic of Indonesia. <http://www.refworld.org/pdfid/4538aae64.pdf> (hozzáférés: 2018. március 14.)
- 67 Go, Stella P. (2000): The Asian Crisis and Philippine International Labour Migration: The Pre- and Post-Crisis Situations. In: OECD: International Migration in Asia Trends and Policies: Trends and Policies. Paris, OECD Publishing. 285–299.
- 68 NEDA releases Philippine Development Plan 2011-2016. May 30, 2011. <http://www.officialgazette.gov.ph/2011/05/30/neda-releases-philippine-development-plan-2011-2016/> (hozzáférés: 2018. március 22.)
- 69 Tullao, Tereso S. Jr. és Cortez, Michael Angelo A. (2003): Movement of natural persons between the Philippines and Japan: Issues and prospects. Manila, College of Business and Economics, CHED Center of Development in Business and Management Education. CBERD Working Paper Series, 2003/1.
- 70 Bagasao, Ildefonso (2013): Review of remittance-backed products in the Philippines. Bangkok, ILO Regional Office for Asia and the Pacific. V.
- 71 Reyes, Melanie M. (2008): Migration and Filipino Children Left-Behind: A Literature Review. Quezon City, Miriam College, UNICEF.
- 72 OECD/Scalabrini Migration Center (2017): Interrelations between Public Policies, Migration and Development in the Philippines, OECD Development Pathways. Paris, OECD Publishing. 3.
- 73 Barral, Stéphanie (2014): Policy and institutional framework of Indonesia. Research Report, Country Report. San Domenico di Fiesole, European University Institute. Robert Schuman Centre for Advanced Studies. 10.
- 74 Iredale, Robin R.; Carmen Voigt-Graf és Siew-Ean Khoo (2012): Winners and losers in the mobility of teachers in the Pacific region: Issues and policy debates. In: Diversities, Vol. 14. No. 1. 77–98.
- 75 Manning, Chris és Pradip Bhatnagar (2003): Movement of natural persons in Southeast Asia: how natural? Asian Development Bank. valamint World Bank (2010): Improving Access to Financial Services in Indonesia. Jakarta, The World Bank. valamint Tullao, Tereso S. Jr. és Michael Angelo A. Cortez (2006): Enhancing the movement of natural persons in the ASEAN region: Opportunities and constraints. Asia-Pacific Research and Training Network on Trade Working Paper Series, No. 23. United Nations Economic and Social Commission for Asia.